

3. Why is Brhādaranyakopaniṣad so called ? Bring out the main teachings of the said Upaniṣad.

নামকরণ ভূমিকায় দ্রষ্টব্য।

শিক্ষা—বৃহদারণ্যক উপনিষদে অন্যান্য উপনিষদের মতই প্রধানতঃ ব্রহ্মতত্ত্ব বা আত্মতত্ত্বের শিক্ষাই দেওয়া হয়েছে। ব্রহ্ম বা আত্মা জাতি, গুণ, ক্রিয়া বা দ্রব্যের দ্বারা পরিচ্ছেদ্য নয়। তাই কোন ইন্দ্রিয়ই তাঁকে প্রকাশ করতে পারে না ; বরং ইন্দ্রিয়সমূহের প্রকাশক্ষমতা ব্রহ্মের অস্তিত্বেই সম্ভব। তাই বৃহদারণ্যক উপনিষদের চতুর্থ অধ্যায়ের চতুর্থ ব্রাহ্মাণ্ডে বলা হয়েছে—“আত্মা প্রাণেরও প্রাণ, চক্ষুরও চক্ষু, শ্রোত্রেরও শ্রোত্র, মনেরও মন (“প্রাণস্য প্রাণমুত চক্ষুষশ্চক্ষুরুত শ্রোত্রস্য শ্রোত্রং মনসো যে মনো বিদুঃ”)। ব্রহ্ম জ্যোতিরও জ্যোতি (“জ্যোতিষাং জ্যোতিঃ”)। অবশ্য ব্রহ্ম প্রকৃতপক্ষে প্রকাশস্বরূপ, প্রকাশক নন।

আত্মা বা ব্রহ্ম মহত্তম তথা বৃহত্তম সত্তা, ত্রৈকালিক সত্য বা শাস্বত এবং উৎপত্তি প্রভৃতি ছটি ভাববিকারের উর্ধ্বে (“অজ আত্মা মহান্ ধ্রুবঃ” ৪।৪।২০)। আত্মার কোন কর্মজনিত বৃদ্ধি বা ক্ষয় নেই (“ন বর্ধতে কর্মণা নো কণীয়ান্” ৪।৪।২৩)।

আত্মা প্রকৃতপক্ষে নির্গুণ বলে বিধিমুখে তার উপদেশ দেওয়া যায় না, নিষেধমুখেই উপদেশ দিতে হয়। তাই বৃহদারণ্যক উপনিষদে বলা হয়েছে—“স এয নেতি নেত্যাত্মা” ৪।৪।১২)। আত্মা বা ব্রহ্ম জরাহীন, মৃত্যুহীন, ভয়হীন (“আত্মাহ্জরোহ্ভয়োহ্মরোহ্ মৃতোহ্ভয়ো ব্রহ্ম” ৪।৪।২৫)। সৈন্ধবলবণের মধ্যভাগ ও বহির্ভাগ যেমন অভিন্ন, সবই লবণাক্ত ; তেমনি আত্মারও মধ্য ও বহির্ভাগ বলে কিছু নেই, সবই জ্ঞানময় (“স যথা সৈন্ধবঘনোহ্স্তরোহ্বাহ্যঃ কৃৎস্নো রসঘন এব এবং বা অরেহয়মাত্মাহনস্তরোহ্বাহ্যঃ কৃৎস্নঃ প্রজ্ঞানঘন এব” ৪।৫।১৩)। এই আত্মাকে বা ব্রহ্মকে ‘ইহা নয়, ইহা নয়’ এরূপ নেতিবাচকভাবেই জানতে হয় (স এয নেতি নেত্যাত্মা” ৪।৫।১৫)। তিনি ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য নন, তাই তাঁকে ইন্দ্রিয় দ্বারা জানা যায় না ; তিনি অশীর্ণ বলে শীর্ণ হন না ; অসঙ্গ বলে কিছুতে

আসক্ত হন না; অবদ্ধ বলে দুঃখ পান না এবং বিকারলাভ করেন না (“অগৃহ্যো ন হি গৃহ্যতেহশীর্যো ন হি শীর্যতেহসঙ্গো ন হি সজ্যতেহসিতো ন ব্যথতে ন রিষ্যতি” ৪।৫।১৫)। তিনি সকলের বিজ্ঞাতা, তাই তাঁকে কোন কিছু দ্বারা জানা যায় না (“বিজ্ঞাতারমরে কেন বিজনীয়াৎ” ৪।৫।১৫)। শব্দসামান্যের মধ্যে শব্দবিশেষ যেমন অন্তর্ভুক্ত, তেমনি আত্মারূপসামান্যে জগৎপ্রপঞ্চ অন্তর্ভুক্ত (“স যথা দুন্দুভেইন্যমানস্য ন বাহ্যাস্থাঙ্কুয়াদ্ গ্রহণায়...” ৪।৫।৮)। প্রকৃতপক্ষে আত্মারূপ অধিষ্ঠানে অবিদ্যাবশতঃ জগতের অধ্যাসের ফলেই ভেদবুদ্ধি ঘটে। আত্মসাক্ষাৎকারের ফলে অবিদ্যানাশ ও জগৎ প্রপঞ্চের বিলয় ঘটলে এক অদ্বিতীয় আত্মা বা ব্রহ্মই বিরাজ করে (“স যথা সর্বাসামপাং সমুদ্র একায়নম্” ৪।৫।১২)। এজন্যই এক আত্মাকে জানলেই সব জানা হয়ে যায় (“আত্মনি খন্ডরে দৃষ্টে শ্রুতে মতে বিজ্ঞাতে ইদং সর্বং বিদিতম্ ৪।৫।৬)। সব কিছুই প্রকৃতপক্ষে আত্মা বা ব্রহ্ম (“ইদং সর্বং যদয়মাত্মা ৪।৫।৭)। জীবাত্মা ও ব্রহ্ম বা পরমাত্মা একই (“তমেব মন্য আত্মানং বিদ্বান্ ব্রহ্মাহমৃতোহমৃতম্ ৪।৪।১৭)। এরূপ অতি সুন্দরভাবে বৃহদারণ্যক উপনিষদে ব্রহ্মতত্ত্ব বা আত্মতত্ত্ব আলোচিত হয়েছে।

এই আত্মতত্ত্বের প্রসঙ্গে আরো অনেক কিছু শিক্ষা দেওয়া হয়েছে যেগুলি অবিদ্যাচ্ছন্ন সংসারী জীবের পক্ষে প্রয়োজনীয়। বলা হয়েছে যে, জীব বাসনামূলক কর্মের ফল ভোগ করে। সে যেরূপ কর্ম ও আচার অনুশীলন করে সেরূপই হয়। মহৎ কর্মের অনুশীলনে মহৎ হয় আর নিন্দিত কর্মের অনুশীলনে নিন্দিত হয় (“যথাকারী যথাচারী তথা ভবতি”..., “সাধুকারী সাধুর্ভবতি পাপকারী পাপো ভবতি” ৪।৪।৫)। সকল কামনা বিদূরিত হলে মরণশীল জীব অমরত্ব লাভ করে এবং এই শরীরেই ব্রহ্মভাব লাভ করে (“যদা সর্বে প্রমুচ্যন্তে কামা যেহস্য হৃদি শ্রিতাঃ। অথ মর্ত্যোহমৃতো ভবত্যত্র ব্রহ্ম সমশ্রুতে।।” ৪।৪।৭)। মৈত্রীর মুখে উচ্চারিত ভারতাত্মার শাস্ত্র বাণী—“যেনাহং নামতা স্যাৎ কিমহং তেন কুর্যাম্?”—এর মধ্য দিয়ে ফুটে উঠেছে ভোগের অসারতার, অনিত্যতার ও বৈরাগ্যের শিক্ষা। আত্মজ্ঞানই অমৃতত্বলাভের একমাত্র উপায় আর তারজন্য উপদেশ দেওয়া হয়েছে আত্মার শ্রবণ, মনন ও নিদিধ্যাসনের— (“আত্মা বা অরে দ্রষ্টব্যঃ শ্রোতব্যো মন্তব্যো নিদিধ্যাসিতব্যো মৈত্রৈয়ি” ৪।৫।৬)। শেষে যাজ্ঞবল্ক্যের সন্ন্যাসগ্রহণের মাধ্যমে শিক্ষা দেওয়া হয়েছে যে, সর্ব-এষণা ত্যাগ করে সন্ন্যাস গ্রহণ করতে হবে।

4. Discuss the causes of bondage and the means of attaining salvation in the light of the Brhadaranyakopaniṣad.

উত্তর। সকল উপনিষদের মত বৃহদারণ্যক উপনিষদেও বলা হয়েছে যে, অবিদ্যা বা অজ্ঞান অর্থাৎ ভ্রমজ্ঞানই জীবের সংসারচক্রে বন্ধনের কারণ। জীবাত্মা প্রকৃতপক্ষে ব্রহ্ম বা পরমাত্মা (“স বা অয়মাত্মা ব্রহ্ম” ৪।৪।৫)। কিন্তু অবিদ্যাবশতঃ আমরা তাকে বিজ্ঞান, মন, প্রাণ প্রভৃতি উপাধির সঙ্গে এক বলে ভাবি এবং তাই আত্মাকে বিজ্ঞানময়, মনোময় ইত্যাদি বলে মনে করি। এই হল আত্মার বন্ধন। শঙ্করাচার্য বলেছেন—“যেহস্য বন্ধনসংজ্ঞকা উপাধিভূতাঃ, যৈঃ সংযুক্তস্তন্ময়োহয়মিতি বিভাবাতে...”। এরূপ বন্ধনের ফলে জীব নানা কাম্যবস্তু পাবার কামনায় নানা কাজ করে এবং সেই সব কর্মের ফলভোগের জন্য তাঁকে বার বার জন্মমৃত্যুর সংসারচক্রে আবর্তিত হতে হয়। তাই বলা হয়েছে—“স যথাকামো ভবতি তৎক্রতুর্ভবতি তৎ কর্মকুরুতে

তদভিসম্পদ্যতে” (৪।৪।৫)। ভাষ্যে শঙ্করাচার্যও বলেছেন—“সর্বময়ত্বে অস্য সংসারিত্বে কাম এব হেতুরিতি।” আরো বলা হয়েছে—জীবের সূক্ষ্মশরীরের অন্যতম অঙ্গ মন যা কামনা করে, কামনাবান জীব কর্মের দ্বারা সেই ফলই লাভ করে। ইহলোকে জীব যে সকল কর্ম করে, লোকান্তরে সেই কর্মের ফলভোগের অবসানে আবার কর্ম অনুষ্ঠানের জন্য জীব সেই লোক থেকে ইহলোকে ফিরে আসে।

“তদেব সত্ত্বঃ সহ কর্মণৈতি লিঙ্গং মনো যত্র নিষত্ত্বমস্য।

প্রাপ্যাস্তং কর্মণস্তস্য যৎ কিঞ্চিৎ করোত্যয়ম্॥

তস্মাল্লোকাত্ পুনরেত্যস্মৈ লোকায় কর্মণে।” ৪।৪।৬।।

মোক্ষ অর্থাৎ উক্ত সংসারবন্ধন থেকে মুক্তিলাভ করতে হলে প্রথমেই আত্মার স্বরূপের জ্ঞানলাভের কামনা ছাড়া অন্য সকল কামনা ত্যাগ করতে হবে। তাই বলা হয়েছে—“অথাকাময়মানো যোহকামো নিষ্কাম আপ্তকামো ন তস্য প্রাণা উৎক্রমস্তি ব্রহ্মৈব সন্ ব্রহ্মাপ্যেতি।” ৪।৪।৬। অর্থাৎ—যিনি আত্মা ছাড়া অন্য কোন পদার্থকে কাম্য বলে মনে করেন না, যিনি অকাম, নিষ্কাম, প্রাপ্তকাম এবং যিনি ফলের কামনা করেন না, তাঁর প্রাণ পরলোকে উৎক্রমণ করে না এবং তিনি ব্রহ্মস্বরূপ প্রাপ্ত হয়ে ব্রহ্মেই লীন হয়ে যান। মৈত্রেয়ী ব্রাহ্মণেও মৈত্রেয়ীর সুবিখ্যাত উক্তি—“যেনাহং নামৃতা স্যাং কিমহং তেন কুর্যাম্” ৪।৫।৪—এর মাধ্যমেও সেই ভোগবাসনা বর্জন বা বৈরাগ্যের এবং সেই সঙ্গে মুমুক্শু তথা আত্মজ্ঞানলাভের আকৃতির প্রয়োজনের কথা বলা হয়েছে। এই উপনিষদে বাসনামুক্তির আবশ্যিকতার কথা স্পষ্ট করে বলা হয়েছে—“যদা সর্বে প্রমুচ্যন্তে কামা যেহস্য হাদি স্থিতাঃ।

অথ মর্ত্যোহ মৃতো ভবত্যত্র ব্রহ্ম সমশ্নুতে।” ৪।৪।৭।।

অর্থাৎ—জীবের হৃদয়ে অবস্থিত কামনাসমূহ যখন দূর হয়ে যায়, তখন মরণশীল জীব অমর হয়ে যায় এবং এই শরীরেই ব্রহ্মভাব লাভ করে।

বাসনানিমুক্তি, বৈরাগ্য ও মুমুক্শুত্বের ফলে আত্মজ্ঞানলাভের অধিকারী হলে জীবকে পেতে হবে ব্রহ্মজ্ঞ বা আত্মজ্ঞ একজন যথার্থ গুরু। তারপর চাই শ্রবণ অর্থাৎ গুরুদেবের মুখ থেকে আত্মতত্ত্বপ্রতিপাদক বেদান্তবাক্য মন দিয়ে সাগ্রহে শোনা। তারপরে চাই মনন। এক অদ্বিতীয় ব্রহ্মসম্পর্কে গুরুর মুখে শ্রবণের পর বেদান্তানুসারী যুক্তিসমূহের সাহায্যে তার অবিরত চিন্তনই হল মনন। শরীর-যাত্রার জন্য প্রয়োজনীয় সময়ের বাইরে যত সময় থাকে সেই সমস্ত সময় জুড়েই এরূপ মনন কর্তব্য। মননের পরে চাই নিদিধ্যাসন। দেহাদি বিরুদ্ধ বিষয়ের চিন্তা বর্জন করে এক অদ্বিতীয় ব্রহ্মের অবিচ্ছিন্ন চিন্তাপ্রবাহই নিদিধ্যাসন। নিরন্তর বা অবিচ্ছিন্ন গভীর ব্রহ্মাধ্যানই নিদিধ্যাসন। এর ফলে একমাত্র পরমার্থ ‘বস্তু’ রূপে ব্রহ্মের জ্ঞান হয়। মনন ও নিদিধ্যাসন হল অনুভবের অঙ্গ। শ্রবণ, মনন ও নিদিধ্যাসন অঙ্গঙ্গীভাবে যুগপৎ অনুষ্ঠিত হলে মুমুক্শু অধিকারীর ব্রহ্মসাক্ষাৎকার ঘটে। মৈত্রেয়ী ব্রাহ্মণে তাই যাজ্ঞবল্ক্য মৈত্রেয়ীকে বলেছেন—“আত্মা বা অরে দ্রষ্টব্যঃ শ্রোতব্যো মন্তব্যো নিদিধ্যাসিতব্যো মৈত্রেয়ি, আত্মনি খন্ধরে দৃষ্টে শ্রুতে মতে বিজ্ঞাত ইদং সর্বং বিদিতম্।” ৪।৫।৬।।

উপরে বর্ণিত উপায়ে ব্রহ্মজ্ঞান বা আত্মজ্ঞান লাভ করলে অর্থাৎ নিজেকে ব্রহ্ম বা পরমাত্মা বলে উপলব্ধি করলে জীব মোক্ষলাভ করে ব্রহ্মস্বরূপ বা সচ্চিদানন্দস্বরূপ হয়ে যায়।

বৃহদারণ্যকোপনিষদ সমাপ্ত

७। येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्।

वचनमिदं बृहदारण्यकोपनिषदः चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमब्रह्मणादुद्धृतम्।

अत्र विद्वेषणसन्न्यास उचित इति व्यज्यते।

पुरा याञ्ज्वल्क्यस्य ऋषेः द्वे भार्ये बभूवतुः—मैत्रेयी च कात्यायनी च। तयोः मैत्रेयी ब्रह्मविद्यापरायणा आसीत् कात्यायनी तु सामान्यस्त्रीजनस्रभावा। अथ याञ्ज्वल्क्यः सन्न्यासं लिप्सुः विद्वेन पत्नीद्वयं संविभज्य प्रव्रजितुं मैत्रेय्याः सम्प्रतिमयाचत। तदा मैत्रेयी धनपूर्णयापि पृथिव्या सा अमृता स्यान्नवेति याञ्ज्वल्क्यं पृष्टवती। ततो विद्वेन अमृतत्वलाभस्य आशापि नास्तीति प्रतिवचनं दत्तवान् याञ्ज्वल्क्यः। तच्छ्रुत्वा मैत्रेयी एवं विद्वत्काङ्क्षाहीनतां प्रकाशयामास।

मैत्रेयी आसीद् ब्रह्मवादिनी। अतः सा विद्वत् नायाचत। विद्वन्मित्यम्, विद्वत्साध्यं स्वर्गलोकादिफलमपि तथैवानित्यम्। विद्वे तत्साध्यफले च तस्याः आकाङ्क्षा नास्ति। अमृतत्वमेव

केवलमयाचत मैत्रेयी। अनेन तस्याः अनित्येषु धनादिषु यथार्थं वैराग्यं तथा आत्मज्ञानलाभे अधिकारित्वं चावगम्यते। यदेव याज्वल्क्यः अमृतत्वसाधनं वेद तदेव तस्यै उपदेष्टव्यमिति भावः।

१। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति।

वचनमिदं बृहदारण्यकोपनिषदः चतुर्थाध्यायस्य पঞ্চमब्रह्मणोदुक्तम्।

अत्र विन्तेशणासन्न्यास उचित इति व्यज्यते।

पुरा याज्वल्क्यस्य ऋषेः द्वे भार्ये बभूवतुः—मैत्रेयी च कात्यायनी च। तयोः मैत्रेयी ब्रह्मविद्यापरायणा आसीत् कात्यायनी तु सामान्यस्त्रीजनस्यभावा। अथ याज्वल्क्यः सन्न्यासं लिप्सुः विन्तेन पत्नीद्वयं संविभज्य प्रव्रजितुं मैत्रेयाः सम्मतिमयाचत। तदा मैत्रेयी धनपूर्णयापि पृथिव्या सा अमृता स्यान्नवेति याज्वल्क्यं पृष्टवती। विन्तेन अमृतत्वलाभस्य आशापि नास्तीति प्रतिवचनं दत्तवान् याज्वल्क्यः। तदा मैत्रेयी अमृतत्वसाधनं ज्ञानमेव तस्मै अयाचत। ततः सन्तुष्टो याज्वल्क्यः अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः पतिपुत्रादिभ्यो विरागोत्पादनाय एवमुपदिष्टवान्।

“प्रेयः पुत्रां प्रियो विन्तां” इत्यादौ अस्मिन्नेवोपनिषदि पूर्वं यन्तुमुपदिष्टं तस्यैव वृत्तिस्थानीयमिदं ज्ञेयम्। पत्याः प्रयोजनाय पतिः प्रियो न भवति, आत्मनस्तु प्रयोजनायैव पतिः पत्याः प्रियो भवति। एवं जायापि पत्युरात्मनः एव प्रयोजनाय पत्याः प्रिया भवति। एवमात्मनः प्रयोजनायैव पुत्र-विन्त-पशु-ब्रह्म-ऋष-देव-वेद-भूतादिसर्वमेव प्रियं भवति, न तु पुत्रादीनां प्रयोजनाय। अतएव पतिपुत्रादीनामात्मारथत्वेन गौणं प्रियत्वम् आत्मनश्चानौपाधिक-प्रियत्वेन परमानन्दत्वं विज्ञेयम्। आनन्दस्वरूपे परमात्मानि अधिष्ठाने अविद्याकल्लिताः पतिपुत्रा-दिविषयाः प्रियाः प्रतीयन्ते। तद्वत् सुखात्मेव प्रियो, नान्यत् किञ्चित्। अतः पतिपुत्रादि-सर्वेषुपरित्यागः कर्तव्य इति भावः।

८। आत्मानि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्जात इदं सर्वं विदितम्।

वचनमिदं बृहदारण्यकोपनिषदः चतुर्थाध्यायस्य पঞ্চमब्रह्मणोदुक्तम्।

अत्र विन्तेशणासन्न्यास उचित इति व्यज्यते।

पुरा याज्वल्क्यस्य ऋषेः द्वे भार्ये बभूवतुः—मैत्रेयी च कात्यायनी च। तयोः मैत्रेयी ब्रह्मविद्यापरायणा आसीत् कात्यायनी तु सामान्यस्त्रीजनस्यभावा। अथ याज्वल्क्यः सन्न्यासं लिप्सुः विन्तेन पत्नीद्वयं संविभज्य प्रव्रजितुं मैत्रेयाः सम्मतिमयाचत। तदा मैत्रेयी धनपूर्णयापि पृथिव्या सा अमृता स्यान्नवेति याज्वल्क्यं पृष्टवती। विन्तेन अमृतत्वलाभस्य आशापि नास्तीति प्रतिवचनं दत्तवान् याज्वल्क्यः। तदा मैत्रेयी अमृतत्वसाधनं ज्ञानमेव तस्मै अयाचत। ततः सन्तुष्टो याज्वल्क्यः अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः पतिपुत्रादिभ्यो विरागोत्पादनाय एवमुपदिष्टवान्।

इह जगति पतिपुत्रविन्तादिकं प्रियं मन्यन्ते अविद्याग्रस्ता मानवाः। किन्तु यथार्थं चिन्तिते इदमेव अवगम्यते यं आत्मनः प्रयोजनायैव सर्वमस्माकं प्रियं भवति, न तु

वीथिका (अनारस/चतुर्थ)—९

पतिपुत्रविन्नादीनां प्रयोजनाय। आनन्दस्वरूपे परमात्मानि अधिष्ठाने अविद्याकल्लिताः पतिपुत्रविन्नादिविषयाः प्रियाः प्रतीयन्ते। तद्वत्तस्य आत्मेव प्रियो भवति, नान्यत् किञ्चित्। तस्मादात्मा एव दर्शनविषयमापादयितव्यः; तथा पूर्वमाचार्यतः आगमतश्च श्रोतव्यः, पश्चात् तर्कतो मन्तव्यः, ततो निदिध्यासितव्यः अर्थात् निश्चयेन ध्यातव्यः। व्याख्यातश्च शङ्कराचार्येण— यदैकत्वम् एतान्युपगतानि, तदा सम्यग् दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति, नान्यथा श्रवणमात्रेण। यद् ब्रह्मैकत्वादि कर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणम् आत्मानाविद्याधारोपितप्रत्ययविषयं क्रियाकारक- फलात्कम् अविद्याप्रत्ययविषयम् रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः तदुपमर्दनार्थमाह—आत्मानि खलु अरे मैत्रेयि, दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं विज्ञातं भवति इति।

९। अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतत्।

वचनमिदं बृहदारण्यकोनिषदः चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमब्रह्मणोदुद्धृतम्।

अत्र विवेकशेषसंन्यास उचित इति व्यज्यते।

पुरा याज्ञवल्क्यस्य ऋषेः द्वे भार्ये बभूवतुः—मैत्रेयी च कात्यायनी च। तयोः मैत्रेयी ब्रह्मविद्यापरायणा आसीत् कात्यायनी तु सामान्यस्त्रीजनस्यभावा। अथ याज्ञवल्क्यः संन्यासं लिप्सुः विद्वेन पत्नीद्वयं संविभज्य प्रव्रजितुं मैत्रेयाः सम्प्रतिमयाचत। तदा मैत्रेयी धनपूर्णयापि पृथिव्या सा अमृता स्यान्नवेति याज्ञवल्क्यं पृष्टवती। विद्वेन अमृतत्वलाभस्य आशापि नास्तीति प्रतिवचनं दत्तवान् याज्ञवल्क्यः। तदा मैत्रेयी अमृतत्वसाधनं ज्ञानमेव तस्मै अयाचत। ततः सन्तुष्टो याज्ञवल्क्यः अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः पतिपुत्रादिभ्यो विरागोत्पादनाय एवमुपदिष्टवान्।

जगतो स्थितिकाले यथा तथैव उৎपत्तिकाले च प्राक् उत्पत्तेश्च सर्वमिदम् प्रज्ज्ञानघन आत्मा तथा ब्रह्मैवेति युक्तं ग्रहीतुम् इत्येतदुच्यते।

अत्र अग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्त उपन्यासः। आर्द्रसमिद्धिः युक्तादग्नेः धूमविस्फुलिङ्गादग्नौ विनिर्गच्छन्ति। धूमादीनां विनिर्गमनां प्राक् अग्नेरेकत्वं सुगममेव। यथा बह्वै तथा ब्रह्मण्यपि। नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य व्यावहारिकसत्ताविशिष्टस्य जगतो ब्रह्मरूपेऽधिष्ठाने अविद्यावशतः कल्लनां प्राक् चैतन्यम् एव अनवच्छिन्नम् अद्वयं भासते। यथा अप्रयत्नेनैव पुरुषनिःश्वासो भवति तथा नामरूपाभ्यां व्याकृतमिदं जगत् महतो भूतस्य अर्थात् ब्रह्मणो निःश्वासितमिव अप्रयत्नेनैव उत्पद्यते। न हि जगदुत्पत्तौ ब्रह्म क्रियाशीलं भवति सर्वथा तस्य निष्क्रियत्वात्। रज्ज्वा सर्पवत् ब्रह्मण्यधिष्ठाने अविद्या जगद्रूपेण विवर्तिता भवति। तदेवमेकब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं निश्चितमिति तात्पर्यम्॥

ঝর্না ভট্টাচার্য সম্পাদিত 'বৃহদারণ্যকোপনিষদ'
গ্রন্থ থেকে ছাত্রছাত্রীদের এই তথ্য দিতে পেরে
আমি মাননীয় সম্পাদিকা ঝর্না ভট্টাচার্য র প্রতি
কৃতজ্ঞ ।

ধন্যবাদান্তে

অমিত গঙ্গোপাধ্যায়

সংস্কৃতবিভাগ

দীনবন্ধু মহাবিদ্যালয়, বনগাঁ।